

Жалбиева З.

**БАЙЫРКЫ УЙГУР ТИЛИНДЕ ЭР- ЖАРДАМЧЫ ЭТИШИ ЖАНА АНЫН АЗЫРКЫ
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭКВИВАЛЕНТИ**

Жалбиева З.

**ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЙ ГЛАГОЛ ЭР- В ДРЕВНЕУЙГУРСКОМ ЯЗЫКЕ И ЕГО
ЭКВИВАЛЕНТ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

Z. Jalbieva

**THE AUXILIARY VERB ER- IN THE OLD UIGHUR LANGUAGE AND ITS
EQUIVALENT IN MODERN KYRGYZ LANGUAGE**

УДК:494.3-25:495-25

Түрк тилдеринде байыркы түрк доорунан бери колдонулуп келе жаткан жардамчы этиштер бар. Мисалы: бер-, тур-, отур-, кыл-, көр- ж.б. Байыркы түрк тилдеринде да бул жардамчы этиштер ушундай эле көмөкчү мааниде колдонулган. Бирок тилдин өнүгүү эволюциясында өзгөрүүгө дуушар болуп, фонетикалык ар кандай варианттарда, тиешелүү грамматикалык маанилерде өзгөчө оттенкторго ээ болуп калды. Байыркы архаикалык эр жардамчы этишинин кыргыз адабий тилинде азыркы күндө эле, экен, эмес ж.б.у.с. формалары кездешет жана алардын тил илиминде бөтөнчө орду бар.

Негизги сөздөр: эр кемтик этиши, чак категориясы, байыркы уйгур тили, жардамчы этиштер

В тюркских языках имеются вспомогательные глаголы, употребляемые начиная с древнетюркской эпохи. Например: бер-, тур-, отур-, кыл-, көр-и другие. Эти вспомогательные глаголы и в древнетюркских языках употреблялись в таких же вспомогательных значениях. Но в ходе эволюции языка подвергаясь определенным изменениям, данные глаголы приобрели некоторые оттенки в области фонетических вариаций и грамматических значений. Древний архаический вспомогательный глагол эр - в современном кыргызском языке встречается в формах эле, экен, эмес и.т.д., которые имеют особое место в языкознании.

Ключевые слова: недостаточный глагол э, категория время, древнеуйгурский язык, вспомогательный глагол.

There are auxiliary verbs in Turkic languages which are used since ancient Turkic epoch. For instance: бер, турур, отур, кыл, көр and others. These auxiliary verbs in ancient Turkic languages were used in the same meanings. But in the course of language evolution these verbs underwent definite changes and acquired shades in the sphere of phonetic variations and grammatical meanings. The ancient archaic auxiliary verb er-in modern Kyrgyz is met in the forms эле, экен, эмес and so on, which occupies peculiar place in linguistics.

Key words: archaic auxiliary verb er-, tense, old Uyghur language, auxiliary verb.

Кыргыз тилинде жардамчы этиштер өз ара экиге бөлүнөт; нагыз жардамчы этиштер жана оошмо жардамчы этиштер. Мында оошмо жардамчы этиштер көмөкчү мааниде колдонулуу менен бирге, өзүнүн лексикалык маанисинде да колдонула берет. (жат-, отур-, тур-, жүр-, сал-, жибер- (ий), кой-, көр-, бер-, ал-, түш-, чык-, кал-, кел-, кет-, тапта- ж.б.) Ал эми нагыз жардамчы этиштер (экен,

эмес, эле, бекен, беле, ий, ир, ж.б.) сүйлөөчүнүн айткан сөзүнүн мазмунуна карата болгон мамилени көрсөтөт (тандануу, шектенүү, күмөндөр болуу, аныктыгын билүү ж.б.) Мындай этиштер модалдык этиштер деп аталат [1:1957:127]. Булар атооч жана этиштер менен айкашып айтыла берет. Мисалы; Керим студент экен. – тандануу, Үсөн уктаган окшойт белем– күмөндөнүү сыяктуу маанилерин берет.

Түркологияда терең илимий изилдөөнү талап кылган нагыз жардамчы этиштердин бири жогоруда сөз кылып кеткен э- кемтик этиши. Анын кемтик этиш (недостаточный глагол) деп аталып калышынын себеби байыркы толук тутумдуу архаикалык эр- этишинин мезгилдин өтүшү менен “эр- > э-” болуп, “р” тыбышынын түшүп калышы менен туюндурулуп жүрөт [2:1988:267].

Бул жардамчы этиш тууралуу кыргыз тилинин окуу куралдарында жана илимий эмгектерде ж.б.у.с. изилдөөлөрдө маалымат берилгени менен, жогоруда айтылып кеткендей, кыргыз тил илиминде жетишерлик деңгээлде илимий жактан карала элек. Бул жардамчы этиштин кээ бир өзгөчөлүктөрү жөнүндө Б.Юнусалиев жана Б.Орузбаевалардын эмгектеринде маалыматтар берилген. Б.Юнусалиев кыргыз диалектилеринин классификациясын берүүдө И.Батмановдун, К.Юдахиндин бөлүштүрүүлөрүнүн негизинде э- кемтик этишинин кыргыз тилинин түндүк диалектилеринде эле, түштүк диалектилеринде (ичкилик) эде түрүндө кездешерин жазган [3:1985:79-92]. Ал эми Б.Орузбаева «Формы прошедшего времени в киргизском языке» аттуу китебинде э- кемтик этишинин кыргыз тилиндеги өткөн чакты уюштуруудагы ролуна, башка түрк тилдеринде кездешкен тыбыштык формалары менен бирге бул этиштин тарыхый өнүгүүсүнө токтолгон [4:1955:47-60].

Ал эми биз бул эмгегибизде э-кемтик этишинин байыркы уйгур тилиндеги аткарган функциясына токтолмокчубуз. Кыргыз тили менен байыркы уйгур тилинин салыштырма тарыхый багытта бардык аспектиден изилдениши тил илиминин маанилүү маселелеринин бири. Буга себеп катары: С.С.Маловдун ою боюнча байыркы уйгур тилинин оозеки сүйлөшүү тили байыркы кыргыздардыкындай (хакас, шор, ж.б.у.с.) “z” тили колдонулган деп айткан

[5:1951:126]. Д.Дуйшенбиева макаласында; “Биздин замандын 820-910-жылдарынын аралыгында кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн болуп көрбөгөндөй бекемделишине, согуштук ийгиликтерине кеңири анализ жасаган академик В.В.Бартольд ошол мезгилди адилеттүүлүк менен “кыргыздардын улуу дөөлөтү” деп атаганын мисал келтирген [7:2014:283]. Ошондой эле бул доордо кыргыздар байыркы уйгурлар менен бир чөлкөмдү жердешкен. Кошумчалай кетсек, Ө.Осмонов 745-жылы курулган уйгур дөөлөтү 840-жылы кыргыздар тарабынан кулатылган деп маалымдайт [6:2012:90-92]. Тарыхый фактылардын негизинде эки элдин коңшу жашаганы, бир аймакты мекендегени, өз ара мамилелеринин да тыгыз болгону белгилүү. Ушул сыяктуу тарыхый факторлордон улам, байыркы уйгур тилинин да кыргыз тилине болгон катышын, жалпылыгын, айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрүн белгилөө кыргыз тил илиминин негизги маселелеринен болуп эсептелет.

Азыркы кыргыз жана байыркы уйгур тилдериндеги параллеликтердин бири –*эр*- нагыз жардамчы этиши. Байыркы түрк тилдеринде (енисей, орхон, байыркы уйгур ж.б.) колдонулган архаикалык *эр*-нагыз жардамчы этишинин азыркы кыргыз тилинде *эле, экен, эмес* ж.б. эквиваленттери кездешет. Булар атооч сөздөр менен айкашып, ал сөздөргө баяндоочтук милдетти аткартып, негизги мааниге ар кандай кошумча маанилерди берет.

Э-кемтик этиши тууралуу тилчи окумуштуулардын ой-пикирлерине көз жүгүртсөк: Н.К. Дмитриев *бол*- этиши байыркы түрк тилинде *эр*- түрүндө болгон жана ал убакыттын өтүшү менен азыркы күндө түрк тилдеринде *э*- же болбосо *и*- түрүндөгү фонетикалык түзүлүшкө ээ болгонун белгилейт [8:1948:191].

А.Н.Кононов өзбек тилиндеги *э*- этиши байыркы *эр*- этишинен келип чыгып, андан *эмас, экан* деген формалар пайда болгонун жана *экан* формасы жөнүндө автор атооч сөзгө уланып татаал этишти уюштурууларын көргөзүп, мисал берген: *мен касал эканман - мен оору экенмин. Эмиш* сөзү тууралуу болжолдоо, шектенүүнү билдирген ар түрдүү маанилик оттенектору бар баяндагыч ыңгайда келип чыгарын жазган. Мисалы: *келган эмиш – келген имиш.* [9:1960:158-159,200] А.Н.Кононов түрк тилиндеги *и*- этиши жөнүндө жогорудагы тилчилер айткан пикирди айтып (*er- ~ ir->i- = ol*) бул этиш сөз белгилүү бир убакыттын өтүшү менен өзүнүн мурунку лексикалык маанисинен, өз алдынча колдонулуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырап, азыркы күндө бир гана грамматикалык мүчөфункциясын аткарып калгандыгын көргөзөт. Ошондой эле, лексикалык маанисин жоготуу менен бул жардамчы этиш сөздүн сырткы тыбыштык составы дагы өзгөрүүгө дуушар болуп, лексикалык маанини туюндурган толук составдуу сөздөн мүчөгө айланып кеткендигин белгилейт [10:1956:236].

В.М.Насиловдагы уйгур тилинин грамматикасына арналган эмгегинде бул этиштин азыркы

фонетикалык түзүлүшү менен бирге б.а. *эмэк* менен параллелдүү түрдө эски тыбыштык составын сактап калган *эрмак* формасы да колдонуларын айткан [11:1954:89].

Н.П. Дыренковада ойрот тилинин грамматикасын жазган эмгегинде бул кемтик этиш тууралуу өз пикирин билдирген. Анын ою боюнча өзүнүн формасы жагынан «кемтик» (недостаточный) деп эсептелген *э*- этиши келер чакты уюштурууда колдонулат. Мисалы: *мен барар эдим – мен барат элем* жана суроо белгисин туюндуруучу мүчө менен айкашып суроолуу же сураныч маанисин туюндурган сүйлөмдөрдү түзөт [12:1940:204].

Lars Johanson түрк тилдеринде байыркы түрк доорунда *эр*- тыбыштык түзүлүшүндө болуп, анын тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон формалары түрк тилдеринде колдонулгандыгын жана бул жардамчы этиштин татаал чактык формаларды түзөөрүн белгилеген [13:1994:252-253].

Б. Сагынбаева *э*- кемтик этишинин кыргыз тилиндеги функциясын түрк тили менен салыштырып, сүйлөмгө кошкон ар кандай маанилик оттенекторун ачып берген [14:2006:185-213].

Байыркы уйгур тилинде *эр*- нагыз жардамчы этиши өзүнүн баштапкы орхон-енисей жазма эстеликтериндеги үлгүсүн сактаган. Бул жардамчы этиш аркылуу уюшулган *жалпы учур чактын* формасы байыркы уйгур тилинде *er*-жардамчы этишке *ür+жак мүчөнүн* жалганышы менен жасалган. *er-ür+men, er-ür+sen* ж.б.

эр- этиши байыркы уйгур түркчөсүнүн манихеист чөйрөсүнө таандык ыр саптарында төмөндөгүдөй кездешет.

erklig ulug iligimiz erür siz. Kүчтүү, улуу ханыбызсыңыз
altunça tomtıŷ Алтындай топтолгон
tomlunça tomtıŷ топтой топтолгон
kutluŷ bilge begümüz erür siz – куттуу акылдуу бегибизсиз [15:2004:228]

Ал эми кыргыз тилинде *э*- кемтик этишинин учур чактагы формасында атооч сөзгө жалганган *бол*- маанисиндеги предикаттык жак мүчөлөр аткарып калат. Алар атооч сөздөргө жалгануучу жак мүчөлөрдүн толук түрү болуп эсептелет. Атооч сөздөргө жалганган предикаттык жак мүчөлөр заттын, белгинин кимдигин, эмнелигин, кандай белгиге ээ экендигин билгизет.

Жекелик санда	Көптүк санда
жак - мЫн (<i>мугалим - мин</i>)	- бЫз (<i>мугалим - биз</i>)
жак - сЫң / - сЫз	-сЫңАр / - сЫздАр
(<i>мугалим - сиң</i>)	(<i>мугалим- сиңер</i>)
(<i>мугалим – сиз</i>)	(<i>мугалим-сиздер</i>)
жак Ø(<i>мугалим</i>)	Ø/ -ЛАр (<i>мугалим-дер</i>)

Ошондой эле *э*- жардамчы этиши байыркы уйгур тилинде негизги баяндоочтук милдетти аткарган жана бул жардамчы этиш менен бирге атооч сөздөргө жалганып, аларга баяндоочтук милдетти жүктөгөн *бол*- / *тур*- жардамчы этиштери да колдонулган [16:2007:352].

Ança bilingler: Bu ırk başında az emgeki bar, kin yana ädgü bolur. – Мындайча билгиле: бул төлгөнүн башында бир аз кайгы бар, (бирок) кийин кайрадан жакшы болот [17:2013:33].

Айкын өткөн чак э-кемтик этиши аркылуу байыркы уйгур тилиндеги уюшулушу төмөндөгүдөй тартип менен жасалат:

er-DI+жак мүчө

Ol ödün baranas uluşta ädgü alp yerçi subçı bar erti. – Ошол заманда Бенарес өлкөсүндө жакшы, баатыр жол көрсөткүч-кемечи бар эле [18:1998:22].

Азыркы кыргыз тилинде эле же бол- жардамчы этишине адат өткөн чактын -4У мүчөсү жана тиешелүү жак мүчөлөрдүн жалганышы менен жасалат.

Мен анда айылда мугалим элем /Мен анда айылда мугалим болчумун.

Жалпы өткөн чактын э-кемтик этиши аркылуу байыркы уйгур тилинде уюшулушу төмөндөгүдөй тартип менен жасалат.

er-miş+жак мүчө

teginä inçä tep tedi ärtinü qal muntuz ermiş siz – ханзаадага мындай деп айтты: аңкоо экенсиз [18:1998:58].

Ал эми кыргыз тилинде экен жардамчы этиши жалганып жасалат.

Үйүнө барсак, чон атасы бар экен.

эр- нагыз жардамчы этиши аркылуу жөнөкөй чак менен бирге этиштин татаал чак формалары да жасалат:

- Өткөн чактык этиштин аналитикалык формасы

- Субъективдүү модалдуулуктун аналитикалык татаал формасы

- Шарттын аналитикалык формасы

Байыркы уйгур тилинде предикаттык татаал формалар эр-нагыз жардамчы этишинин жардамы менен жасалат. Бул форма кыргыз тилинде чактык этиштик формаларга эле, экен жардамчы этишинин айкашып келүүсү аркылуу уюшулат.

Жалпы учур чактын татаал формасы: - ()*gerDi+жак мүчө:*

balıq taştın tarıqçılaraq körür erti – Шаардын сыртындагы талаа иштеткендерди көрчү эле.

Айкын өткөн чактын татаал формасы: - *DlerDi+жак мүчө:*

bultu erti – табышты эле.

Жалпы өткөн чактын татаал формасы: -*miş erDi+жак мүчө:*

qan qızın ädgü ögli teginkä qolmış erti, tünür bolmış erti – Хан (анын) кызын жакшы ниеттүү ханзаадага сураган эле, куда болушкан эле.

Адат өткөн чактын татаал формасы же кенен чак: - () *ger Di+жак мүчө:*

oot öner erti – от күчөп күйчү эле.

Келер чактын татаал формасы: -*gAyerDi + жак мүчө:* Орхон түркчөсүнөн айырмаланып -*DaçI* келер чак мүчөсүнүн ордуна -*gAu* мүчөсү колдонулат. [19: 2012:352]

ukulmagay, kösünmegey erti – түшүнүлбөйт, көрүнбөйт эле.

Bu yerkä näñ tägtägäy erti – бул жака чейин жетпейт эле.

Байыркы уйгур тилинде чак категориясынын **терс мааниси** этиштин татаал формаларында негизги этишке -*mA* терс мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу жасалат; *közi körmez erti* – көзү көрчү эмес. Ал эми кыргыз тилинде -БА терс мүчөсү, эмес (*er-mez*), жок сөздөрүнүн жалганышы аркылуу берилет;

- Субъективдүү модалдуулуктун аналитикалык татаал формасы.

Бул татаал чак кыргыз тилинде эле, экен, имиш жардамчы этиштери аркылуу түзүлөт. Байыркы уйгур тилиндеги тексттердин мисалдарында кездешкендей ар түрдүү чактык формадагы негизги этишке эрмиш жардамчы этишинин жалганышы аркылуу уюшулган: *Adıgı toñuzlı aart üze sokuşmış ermiş* – Аюу менен доңуз ашууда согушкан экен [17:2013:19].

Шарттын татаал формасы төмөндөгүдөй тартипте уюшулат:

эр-sAr +жак мүчө

Ayig kılınçlarıg kılmiş erserler – жаман күнөө иштерди жасааша.

Vişmiş erser – бышкан болсо.

Мүчөлөрдүн экиден ашып кабатталышып келиши менен жасалган кабатталган татаал формалар да кездешет. *Körür, bilir, ertim ersem...* – көргөн, билген болсом... (19:2012:355)

Субъективдүү модалдуулуктун аналитикалык татаал формасынын терс формасы негизги этишке -*mA* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалса, кыргыз тилинде -БА терс мүчөсү жалганып жасалат. (...*bulmaz ermiş* – ...табалбайт экен)

Суроолу формасы эр-чактын мүчөсү *mU* суроо мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат:

Amraq ögüküm meniñ eltä qazgançım sizñ ermez mü? – сүйүктүү уулум менин кирешелерим силердики эмес бекен? (эмести)

Ал эми кыргыз тилинде бекен < бы-экен, бекенби < бы-экен-быже беле < бы-эле формасы аркылуу уюшулат.

Корутунду: Жогорудагы салыштырма-тарыхый метод менен жасалган эмгегибиздин жыйынтыгында байыркы уйгур тили менен азыркы кыргыз тилинин ортосундагы окшоштуктар сакталып калганын айта алабыз. Эр- жардамчы этишинин колдонулушундагы айырмачылыктар изилдөөгө алынган байыркы уйгур жана азыркы кыргыз тилинин ортосунда чоң ажырымды жаратпайт. Бул айырмачылыктар, морфологиялык жактан өзгөрүүлөр тилдин өнүгүү процесиндеги мыйзамченемдүү кубулуш. Чынында, кыргыз тилиндеги байыркы эр-нагыз жардамчы этишинин азыркы кыргыз тилиндеги эквиваленти болуп эсептелген эле, экен, эмес жана бол- жардамчы этиштеринин көп кырдуу татаал формалык түзүлүшү жана алардын туюндурган грамматикалык маанилери кыргыз адабий тилинде белгилүү орунга ээ болуу менен бирге келечектеги салыштырма

типологиялык пландагы изилдөөлөр үчүн кызыктуу объект боло алат.

Адабияттар:

1. Кудайбергенов С., Дыйканов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. Ф, 1957. 127-б.
2. Сейдакматов Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү -Ф.: 1988. 267-б.
3. Тандалган эмгектер / Юнусалиев, Болот Мураталиевич, 1913-1970; Редколлегия: Б.О. Орузбаева, Т.К. Ахматов, Ж.М. Мукамбаев. Ф, 1985. 79-92-бб.
4. Орузбаева Б. Формы прошедшего времени в киргизском языке. Ф, 1955. 47-60-бб.
5. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, М, 1951. 126-б.
6. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). Б, 2012. 90-92-бб.
7. Дуйшенбиева Д. Орто кылымдардагы түрк адабий мурастарын үйрөнүүнүн актуалдуу маселелери // ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ № 3, 2014. 283-б.
8. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М, 1948. 191-б.
9. Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. М., 1960.158-159; 200-бб.
10. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М, 1956.236-б.
11. Насилов В.М., Грамматика уйгурского языка. М., 1954. 89-б.
12. Дыренкова Н.Р. Грамматика ойротского языка. - М.: 1940. 204-б.
13. Johanson L. TürkeitürkischeAspektotempora. In Tense Systems In European languages. Tübingen, 1994. 252-253-бб.
14. Сагынбаева Б.Азыркы түрк тилдериндеги морфологиялык парадигматика: Түрк жана кыргыз тилдери. Бишкек, 2006. 185-213-бб.
15. ERCİLASUN A.B.Türk Dili Tarihi, İstanbul, 2004. 228-б.
16. KORKMAZ Z. Türkiye Türkçesi Grameri İstanbul, 2007. 352-б.
17. TEKİN T. Irk Bitig. Ankara, 2013. 33; 19; -б.
18. Hamilton J. R. İyi veKötüPrensÖyküsü, Türkçeçev. VedatKöken. TDK, Ankara, 1998. 22; 58-б.
19. ERASLAN K. Eski Uygur Türkçesi Grameri, TDK. Ankara,2012. 352; 355-б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Найманова Ч.